

Аверин Степан Орел

У С Р Р

НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ
ДОСВІДНИЙ ВІДДІЛ — КОМІСІЯ ОХОРОНИ ПРИРОДИ

ВІСТІ

ДЕРЖАВНОГО СТЕПОВОГО ЗАПОВІДНИКА „ЧАПЛІ“

(К. АСКАНІЯ - НОВА)

РІК 1928 — ТОМ VII

ЗА РЕДАКЦІЄЮ КОЛЕГІ

МАШУРА С. (відп. редактор), АВЕРИН В., ДЕСЯТОВА-
ШОСТЕНКО Н., КОЛОДЬКО М., Проф. ЯНАТА О.

ВИДАННЯ ДЕРЖАВНОГО СТЕПОВОГО
ЗАПОВІДНИКА „ЧАПЛІ“
(к. Асканія - Нова)
АСКАНІЯ - НОВА, Мелітопільська округа
1929 р.

А. ШУММЕР

Облік гнізд степового орла (*Aquila nipalensis orientalis* Cab.) на терені Гершого Українського Степового Заповідника „Чаплі“ (к. Асканія-Нова).

Степовий орел є птах, що прилітає в Чаплі на весняно-літній період, будує тут гнізда і повертає назад на осінньо-зимовий період.

У наслідок 3-х річних спостережень над часом його прильоту та відльоту, ми маємо такі дані:

1926 року орли прилетіли між 1 — 13 квітня.

1927 „ „ „ „ щось біля 14-го квітня.

1928 „ „ „ „ „ „ 27-го березня.

Щож до часу, до якого орли перебували в Чапельському степу, ми маємо такі дані:

1926 року — перша декада серпня.

1927 „ — початок першої декади серпня.

1928 „ — друга декада вересня.

Звідси висновок:

1926 року орел перебував у Чаплях, приблизно, 4 місяці.

1927 року — трошки більше 5-ти місяців.

1928 року — щось біля 7-ми місяців.

Нам пощастило напевно визначити, що той чи інший час перебування орла в заповіднику тісно поєднується з життям у заповіднику ховрахів¹⁾, які становлять майже основну і єдину їжу степового орла під час його перебування тут.

Так старі орли, як і молоді орляти, що перебувають ще в гнізді, і також і самиці, які сидять на яйцях — усі вони живляться майже тільки ховраками. Великому наможенню тут ховрахів сприяють величезні простори Чапельського степу, що їх вибито худобою та вівцями; на заповідних ділянках, а також на сіножатях ховрахів є загалом. Побачити їх тут важко, вони обережні, бо до них легко можуть підкрастися в траві їхні вороги: лис та тхір.

Але на пасовищах їх є чимало. Ці пасовища завжди вкриті ніжньою, свіженькою, ніжною травою; хоч її завжди поїдає худоба та вівці, проте вона ввесь час відростає. Особливо тут багато шпошишу (*Polygonum aviculare*) — цієї улюбленої їжі ховрахів. Пасовища ці, будучі відкриті, дають ховраку можливість добре бачити все те, що робиться навколо його нори. Ці дві обставини і зумовлюють величезне розмноження ховрахів. Збільшення ж кількості ховрахів, безперечно, призводить і до збільшення кількості степових орлів.

Зараз же після прильоту у Чаплі орли починають будувати гнізда та висиджувати дітей.

Самиця хутко після побудови гнізда несе яйця і починає їх висиджувати. Самець годує самицю, яка сидить у гнізді. Їжу їхню складають майже виключно ховрахи і, дуже рідко, молоді зайці.

¹⁾ В заповіднику живе *Citellus pygmaeus braueri* (дивись S. Obolenskiy: A preliminary review of the palaearctic *Citellus* and *Spermophilopsis*). Доклади Академії Наук СРСР № 12, 1927 р. ст. 191.

Риганці (погадки), які знаходимо біля гнізда, майже завжди складаються з кісток ховрахів та його шерсті: з 48-ми риганців, що їх ми проаналізували, тільки чотири були з шкіри (та кісток) зайця. Всі риганці підібрано біля гнізд з яйцями, або з пуховими пташенятами, на яких сиділи самиці.

Ховрахи іноді вже на кінець липня або серпня чи вересня місяця (навіть на початку жовтня) залазять в нори спати на зиму і лежать аж до березня місяця наступного року, тоб-то всю осінь та зиму.

Порівнюючи час прильоту орлів і час початку весняно-літнього життя ховрахів ми маємо такі дані: 1926 року перших ховрахів бачили 11-го березня: увесь березень місяць ховрахів було небагато — було холодно. Тільки на початок квітня ховрахів побільшало.

Приблизно того ж часу (18-го квітня 1926 року) прилетіли степові орли.

22-го квітня знайшли гніздо орла з одним яйцем (№ 1).

24-го квітня знайшли другі два гнізда (№№ 2 і 3) в яких було по три яйця.

Мабуть всі ці три гнізда побудовано протягом кінця першої декади і початком другої декади квітня місяця.

Того року орли почали відлітати з Чапель з середині липня місяця; приблизно того ж часу ховрахи почали ховатися, бо була велика посуха й спека, що висушила останню траву — їжу ховрахів.

На початку серпня ховрахів майже не було видно.

1927 року першого ховраха помічено 4-го березня; 5-го їх бачили трошки більше, бо замітили вже двох і знайшли дві свіжих одкритих нори.

7-го березня бачили ховрахів в інших місцях: (С. І. Медведєв).

На 20-е березня кількість їх значно збільшилася.

Того року перший орел степовий прилетів 14-го квітня, цеб-то, тоді, як ховрахів було вже достатньо.

Вже після 20-го липня було надто важко здибати десь ховраха. Орли відлітали того року 23-го і 28-го липня.

1928 року орли прилетіли на кінець квітня (27-го) місяця. 25-го квітня, того ж року вже почали з'являтися ховрахи, але одинаками, в невеликій кількості; пощастило бачити тільки двох ховрахів і три ховрахових нори зі свіжими екскрементами біля них.

Цього року завдяки великому запасу ґрунтових вод на степу, зелений корм для ховрахів був протягом всього літа і вони на літню сплячку майже не залягали, а жили на поверхні до середини жовтня місяця.

Останніх ховрахів помічено 9-го жовтня.

Останніх степових орлів бачили 15-го жовтня.

Звідси також бачимо, що відліт орлів майже цілком припав на час переходу ховрахів на зимову сплячку.

Отже, степові орли перебувають у нашому степу так довго, як довго ховрахи, прокинувшись від зимової сплячки, виходять, на денну поверхню. Це положення яскраво ствердилося цього 1928 року, коли ховрахи задляли свою зимову сплячку до середини жовтня, цеб-то майже на три місяці, і тим самим затримали в степу степових орлів до того ж терміну.

Звернімося тепер до розподілу самих гнізд. Всі гнізда можна поділити на дві групи:

1. Справжні гнізда, що в них орли кладуть яйця і виводять дітей.

2. Хибні гнізда — побудовані орлами здебільшого вже на кінець гніздового періоду і навіть потім.

Задля якої мети побудовано останні гнізда — нам не пощастило цього поки що виявити. Можливо, що це звичайні випадки, невчасного прояву інстинкту, щось на зразок осінніх співів солов'я, або токування восени тетерюків, дрохв та інших птахів.

Крім таких природних гнізд були ще й штучні гнізда, що я їх збудував з метою залучити орлів на гніздування в певні ділянки степу.

ГНІЗДА В 1926 РОЦІ

Цього року — рік початку робіт — зареєстровано було:

1. 5 гнізд справжніх.
2. 2 гнізда хибних.

Гнізда справжні

Гніздо № 1, квартал № 59. На північний захід від репера № 10/10. Побудовано в урочищі „Кролі“. Знайдено 22-го квітня.

Побудовано гніздо на невеличкій ділянці, де ріс низенький буюк, штучно посаджений, але вже дикий; площа цієї ділянки сягала декілька квадратних метрів. Кущики — дуже дрібні; коли було знайдено гніздо, вони стояли ще без листків, і мали підстрижений вигляд, бо їх завжди підгризала худоба.

Гніздо побудовано на декількох дрібних крайніх кущиках.

Між гніздом та поверхнею землі був простір на товщину гнізда, (в 6-8 сантиметрів). Деякі основні нижні грубші гілочки своїми кінцями спиралися на землю. Побудовано гніздо в основі з кривих незграбних сучків, підібраних біля житла, та й по степу їх розкидано чимало. Грубизна цих сучків сягала до 2-х пальців.

Ближче до центру ці патики й сучки тонші; з домішкою грубих сухих, порожніх у середині, стеблів будяка і деяких округлих, взагалі найбільших степових і бур'янових зіллястих рослин.

Середина гнізда збудована з деякої кількості тонших, м'яких, сухих зіллястих бил, трьох-чотирьох ганчірок, кінського волосу, собачої та овечої шерсті і шматків шкіри.

Гніздо побудовано незграбно, неакуратно, але в центральній частині міцно. За розмірами гніздо трошки замале для такого птаха.

У гнізді знайдено одне яйце; 24-го квітня знайдено друге; останнє трошки більше першого; обидва брудно-білі, без плям.

30-го квітня гніздо знайшли зруйнованим; навіть жодних слідів від нього не лишилося.

Гніздо № 2, квартал 206. На південний схід від репера № 16/5. На південь від шляху з Чапель на Дорнбург. Знайдено 24-го квітня. Побудовано на стогу сіна (розмір стогу 20 x 5 x 6 мтр.).

У гнізді знайдено троє яєць. Гніздо побудовано в невеликій западині на стогу; западину цю, очевидно, зробив сам птах, видавивши її вагою свого тіла.

Гніздо побудовано дуже просто. Матеріалу витрачено на нього дуже мало, очевидно, лише стільки, щоб у гнізді утворити стійкий лоток (середину), бо сіно все ж таки під птахом розсувається і яйця можуть зашитися в сіно далі, углиб стогу. За матеріал для гнізда використано сухі, порожні, не грубші за палець біла округлих рослин і декілька галузок кураю¹⁾.

¹⁾ Кураєм зветься тут місцева рослина, що створює групу так званих у народі: „Перекотиполе“, а саме *Eringium campestre*, *Serratula Xeranthemoides*, *Salsola kali*, *Statice tatarica* та ін.

Гніздо було так заглиблене, що самицю навіть не було зовсім видно. Двоє яєць у гнізді — брудно-білі без плям, а третє — звичайного кольору, з рудими плямами — великими й дрібними — по всьому яйцю.

15-го травня гніздо знайшли завалене сіном, мабуть під час ремонту верха стogu.

Гніздо № 3. Квартал № 182. На північ. схід від репера № 16/5. На північ від Дорибурського шляху. Віддалення від гнізда № 2 — два кілометри. Знайдено 24-го квітня. Побудовано на стогові сіна. У гнізді троє яєць. Гніздо майже непомітне. Розташовано гніздо майже на самому кінці (східньому) стogu. Гніздо також загинуло під час ремонтування стogu.

Гніздо № 4. Квартал № 152. На північ. схід від репера № 8/6. Побудовано гніздо на старому Фальц-Файнівському заповідникові, на віддаленні 150 метрів на схід від прямої камінної баби, що стоїть на кургані (поставив її ще Фальц-Файн), на віддаленні півтора кілометри на схід від селища Чапель.

Гніздо знайдено на землі, на південно-східньому схилі байбаковини в траві, що сягає тут висоти до $\frac{3}{4}$ метр.

У гнізді троє яєць.

Побудовано гніздо з 8-10 досить грубих сучків (завгрубшки з палець). На ці сучки покладено трошки тонші галузки, а також сухі біла будяка та округлених. Середину викладено ганчірками (6 штук), клоччям з собачої шерсті, шматками шкіри зайця та овець. Посередині гнізда лежала стара сіра селянська вовняна панчоха. Тут таки лежав шмат паска від чоловічої білизни з гудзиком, пом'ята коробка з під цигарок, чотири баранячих кістки, з них дві ребрових кістки, лопатка та половина щелепа, кусок дернини з корінням та стеблами, колючі кущики кураю. Між іншим, на видному місці лежав великий шмат з шкірою кінського хвоста. Тут таки лежав свіжий ховрах. З яєць двоє було заплямованих, одно — рівного, брудно-білого кольору. Усі троє сильно забруднені.

Зо всіх трьох яєць вивелись орлята, над якими пощастило дещо спостерігти. Коли саме вилупилися орлята з яєць, невідомо. Це було перше гніздо з орлятами.

Орлята вилетіли з гнізді, щось біля 15-го липня. Здибував я їх не один раз на стегу і вони від мене далеко не летіли, бо звикли до мене під час моїх відвідувань. 25-го липня, після орляти, що снівся з землі, знайдено убитого пацюка. 1) Пташенят цього гнізда окільчено кільцями № 99 і 100, серія „А“, Ornithol. Komitet, Moscou (див. малюнок № 6).

Гніздо № 5. Квартал № 101. На віддаленні 2-х клм. від Чапель на північ. Знайдено 13-го квітня, у гнізді 3 яєць. Гніздо побудовано на стogu сіна, що стояв на квадратній ділянці, оточеній земляним валом, завширшки до 70 метрів, під назвою „Ставок“.

У гнізді 26-го квітня знайдено 3 пухових пташенят.

По валу, по його середині, тягнуться поламані рідкі до півтора метри заввишки дерева - кущі тамарикса. Сюди, на цю ділянку, колись ще за Фальц-Файна накачували воду для перельотних птахів з великого, але зараз закиненого, колодезя, в одному з куточків „Ставка“. На середині однієї з сторін валу (південно-західньої) побудовано невеличкий курган.

11-го травня гніздо знайдено зруйнованим.

¹ *Epimys norvegicus* Erxl.

Хибні гнізда

Гніздо № 1. Квартал № 100. Гніздо побудовано на кущику тамарикса, що ріс на південно-західній стороні „Ставка“.

Кущ був схожий на невеличке, зіввишки в два-два з половиною метри, дерево. На рідких, але міцних гілках цього куща було навалено купу грубих галузок і патиків, для заснування справжнього гнізда. Але чабани хутко все це ломаччя позабирали на паливо.

Гніздо № 2. Покладено на низькому, в три метри заввишки, деревці в „Кролях“, недалеко від справжнього гнізда № 1.

ГНІЗДА В 1927 РОЦІ

Цього року зареєстровано :

1. Справжніх гнізд — 14.
2. Хибних — 3.

Справжні гнізда

Гніздо № 1. Квартал № 174. На південний схід від репера № 8/6. На Фальц-Файнівській заповідній ділянці, на віддалені від Чапель, на схід — кілометри півтора. На південний схід від гнізда минулого року № 4.

Гніздо знайдено 7-го квітня.

Побудовано на землі, зверху степової могили, що на ній Фальц-Файн поставив кам'яну бабу, яка й нині стоїть там, з нахилом на південь, під кутом в 55-60 градусів.

Біля основи баби з західнього боку зверху було невеличке поглиблення, завширшки біля одного метра і завглибшки 1 дециметра. Сюди орли понаносили матеріялу і збудували гніздо.

Як і завжди, за матеріял правили: щось біля 10 штук сучків, кривих дрючків, завгрубшки з палець, декілька торішніх бил будяка, округлових та інших рослин, два кущі кураю, дві ганчірки, овеча шерсть, шмат собачої кістки і де-який дрібний рослинний матеріял.

Гніздо побудовано незграбно, матеріялу мало.

7-го квітня в ньому було двоє яєць, а 9-го — троє.

Звичайно, орлиця, що сиділа у гнізді, підпускала мене до гнізда дуже близько, щось кроків на 50. Своїм поводженням вона мені дуже нагадувала самицю з гнізда минулого року № 4. Можливо, що це була таж сама самиця; отже, і старі орли і пташенята звикли до мене цього року достатньо. Під час моїх відвідувань орел, літав кругами в повітрі й іноді також сідав біля самиці. У гнізді, коли самиця висиджувала яйця, я находив дві-три ховрахи, що їх очевидячки приніс самець.

На превеликий жаль, 1-го травня гуляща юрба учнів місцевої школи кинулась вичищати заповідник від туйпанів і разом з тим забрала яйця з орлиного гнізда, завдавши тим великої шкоди моїй роботі; гніздо це було дуже зручне для спостереження, не лише тим, що було недалеко від мого житла, але й своїм піднесенням по-ложенням (на могилі).

Гніздо № 2. Квартал № 125. На південний схід від репера № 5/8. На віддалені 1½ клм. на північ від Чапель (зоопарка), на Чапельському поду. Гніздо знайдено 13-го квітня. Гніздо побудовано на стогові сіна звичайного розміру. З гнізда стирчало декілька сучків, завдяки яким його й помічено. Ця пара орлів була дуже полохлива; до гнізда, ближче, як на 250 кроків, вона мене не підпускала.

Щоразу орли злітали зі стогу, прикриваючись ним, і низом уже над землею летіли на висоті не більше двох метрів дуже далеко, — за кілометр і далі; відлетівши так, сідали на землю і чекали, доки я не піду геть.

16-го квітня гніздо знайдено зруйноване; увесь матеріял гнізда лежав викинутий на землю.

Гніздо № 3. Квартал. 170. Між реперами №№ 1/5 і 2/5. На віддалені 1-го кілометра від сарая Круглого, на захід від Чапелі, на віддалені півтора кілометри.

Гніздо знайдено другого травня. Побудовано на землі.

Місце, де побудовано гніздо, витоптане худобою настільки, що в траві можна було помітити навіть таких дрібних птахів, як малий жайваронок. На фоні такого степу, витоптаного худобою з низенькою обгризеною травою, різко було помітно чорно-буру орлицю в гнізді.

Гніздо побудовано, як зівжди. За матеріялправили: сучки, грубі сухі дрючки, стебла з будяга, округлих та інших степових великих рослин, галузки кураю, дві ганчірки, голова задимленого оселедця, батіг без пужална, три шматки шерсти, шматок повсти, два овечих ребра.

Тут же у гнізді біля яєць лежала свіжа, доросла, мертва лисиця¹⁾, без помітних поранень.

У гнізді було двоє яєць, рябуватих, з рудими плямами на брудно-білому тлі.

6-го травня гніздо знайдено зруйноване.

Гніздо № 4. Квартал № 287. На південний схід від репера № 1/1. У південно-західньому куті Заповідника, на межі цілини й полів.

Гніздо побудовано на невеличкому стогові (3 × 10 метрів) люцернової соломи. Верх стогу трошки спускається на один кінець. Гніздо побудовано на вищому кінці, на віддалені 1-1½ метри від кінця. Побудовано його в невеличкому куті, куди натаскано сучків, грубих бил, сухих тонких стеблів, дві-три ганчірки, трошки шерсти, два шматки, завтовшки з палець, мотузки (по півтора метри), два шматки кожуха, дві кістки (по півребра).

Гніздо збудовано міцніше ніж на землі, але слабше ніж на дереві. Люцернова солома під гніздом дуже крихка і без міцного гнізда висидіти яєць не можливо. Гніздо знайшов пастух верблюдів. „Щоб хлопці не покрали яєць“ — він прикрив гніздо купкою сухого кураю так добре, що й самого гнізда не стало помітно. За його словами, ще 30-го квітня орли літали, але вже 1-го травня десь зникли. Очевидячки, спосіб „охорони“ гнізда спричинився до його загибелі. У гнізді було двоє яєць; зовсім свіжі й холодні; їх узято до колекції зоологічного Відділу Степової Станції. Розмір яєць: 1) 5,43 см. × 6,90 см.; 2) 5,28 см. × 6,72 см.

Гніздо № 5. Квартал № 275. На південний захід від репера № 13/2. На південний захід від шляху з сарая Камиша на сарай Беккір. Гніздо знайдено 5-го травня. Побудовано його на землі, на східньому схилі байбаковини. Навколо байбаковини ростуть височенькі зела; спостерігається таке явище, що рослинність навколо байбаковини трошки вища, хоч сама байбаковина іноді буває майже зовсім гола, або з дуже рідкою низькою травою. Близько гнізда є ями з рівними боками. Гніздо побудовано цілком; знайдено його порожнім

1) *Mustela nivalis*.

6-го травня мені принесли яйце, взяте у робітника, що розвозить харчі. Вияснити, де взято це яйце, не пощастило. Можливо, що його взято з цього гнізда. Розмір яйця 5,48 см. × 6,89 см.

Надалі в цьому гнізді більше нічого не знаходили. Очевидячки орли його кинули. Рослинистість тут хоч і висока, але рідка, і гніздо помічалось вже на 60-70 кроків.

Гніздо № 6. Квартал 300. На північний схід від репера № 13/0. На віддаленні одного кілометра на схід від колодязя Бугор. Гніздо знайдено 5-го травня. Було гніздо на стогу соломи, дуже високому (заввишки в 6 метрів), що стояв на межі цілини та полів. Стоги з соломи взагалі кладуть високими. З одного боку вони круті, з другого — ні (саме з того боку, звідки тягнуть солому кінцями під час обмолоту).

Гніздо розташовано біля крутого кінця і не на хребті, а трошки нижче його. На півметра в бік полів — на південь.

З півночі, зі ступу, його не видно.

З другого кінця стугу вже почали розбирати солому і возити в Чаплі на паливо.

Добре було видно і гніздо і птаха.

Розглянути гніздо в цей час не пощастило, а 12-го травня його вже не було: ні гнізда, ні яєць...

Гніздо № 7. Квартал 186. На південний схід від репера № 19/6. На північ від шляху Чаплі — Дорнбург. Гніздо знайдено на невеличкому стогові сіна, 2-го травня, з двома яйцями. Побудовано його дуже примітивно. Матеріал, як і завжди, звичайний: сучки, сухі, грубі торішні стебла, сухі біла будяка, округлих і деяких інших рослин, потім дрібні, сухі стебла трав, декілька шматків шерсті, одна кістка — ребро вівці. Обоє яєць — брудно-білі, без плям. Орлів — хазяїв гнізда — близько не помічалось.

9-го травня гніздо знайшли зруйнованим; яйця пропали і весь матеріал змішано.

Гніздо № 8. Квартал № 249. На північний схід від репера № 10/2. Між шляхами Чаплі — Громівка і сарай Камиш — сарай Бекіп. Гніздо знайдено 11-го травня з одним яйцем. Побудовано його на землі. Гніздо побудовано незграбно, аби-як, нашвидку.

Матеріал, як завжди, звичайний: сучки, будякові біла та інших рослин, і т. і. Між іншими, знайдено декілька шарів сухого кінського кізняка.

Яйце плямисте, особливо біля тупого кінця.

Гніздо через декілька день хтось зруйнував; яйця пропали, але матеріал гнізда лишився цілий. Хто взяв яйця — невідомо; проте, біля гнізда, на байбаковині, знайдено свіжі сліди лиса.

Гніздо № 9. Квартал № 206. На південний захід від репера № 16/5. Гніздо побудовано на тому самому стогові сіна, що на ньому було орлине гніздо 1926 року, і навіть в тій самій ямці (№ 2).

Гніздо знайдено 3-го травня. У гнізді двоє яєць. Обоє рябуваті, з рудими плямами. З під нанесеного нового матеріалу помітно матеріал минулого року; останнього лишилося дуже мало. Побудовано гніздо так само, як і минулого року. Зруйновано його незабаром, коли розбирали стіг.

Гніздо № 10. Квартал № 271. На південний захід від репера № 9/2. На захід від шляху Камиш — Дошаний. На північ від сарая — Дошаного.

Гніздо знайдено наприкінці квітня місяця з двома яйцями. Його побудовано на землі. Навколо майже всюди збите поле, з невеличкою кількістю молочаю.

Матеріал гнізда : сухі сучки, грубі сухі стебла торішніх трав ; ближче до центру матеріал тонше, дві ганчірки, дві кістки, ребро та зв'язка.

5-го травня гнізда вже не було : обое яєць і великі галузки зникли.

Гніздо № 11. Квартал № 137. На північний захід від репера № 17/7. Біля північної межі його східньої заповідної ділянки. Знайшов це гніздо 17-го травня, з двома яйцями, землею А. О. Дибенсон. Побудовано гніздо на землі між високою травою — біля байбаковини, серед чотирьох стовпчиків, поставлених ботаниками заповідника для стаціонарних робіт, з натягнутим колючим дротом.

Матеріал гнізда звичайний : сучки, ломаччя, сухі чималі й дрібні торішні стебла, три шари коров'яку, три ребра, три шматки старого паперу, одна цигарка, старий куш кураю, обгортка від махорки, череп лисиці без нижніх щелепів.

Яйця — звичайні, з невеличкою кількістю іржавого рябиння на брудно-білому тлі. Навколо гнізда косили сіно ; косарям було запропоновано лишити невеличку ділянку некошеної трави. Але як пішли косарі — пропали і яйця. Частина матеріалу на гнізді, особливо великого, розтаскано ; мабуть — на паливо...

Гніздо № 12. Квартал № 33. На південний схід від репера № 12. Біля самої межі між степом та полями, близько сарая Ониськового. Побудовано гніздо на високому стогові соломи, майже ще розібраному на паливо.

Гніздо на початок будівництва було в двох-трьох метрах від кінця стогу, на самому хребті ; але коли його знайдено, то воно було уже ближче до другого кінця стогу, що його розбиралося.

У гнізді було двоє яєць.

Незабаром стіг розібрали і гніздо зруйнували.

Гніздо № 13. Квартал № 285. На південний схід від репера № 22/2. В південно-східньому куті східньої заповідної ділянки, на північ-захід від к. сарая Огарево. Гніздо знайдено 31-го травня. Побудовано гніздо на землі, серед низької, заввишки не більше півметра, рідкої трави.

Підчас виявлення гнізда в ньому було двоє орлят пухових, але незабаром одно орля зникло. Очевидячки його взяла людина, бо не можна думати, щоб орлиця підпустила до гнізда лиса — цього найбільшого хижака степу.

Гніздо побудовано як слід. Чимало матеріалу. Землі під гніздом немає. Ніякої байбаковини теж немає навіть близько. Матеріал гнізда : сучки, дрючки, гілочки, стебла, куші кураю, суха твердо-стеблова діляста рослинність.

Жодної шерстинки або ганчірки в гнізді спочатку не виявлено, але потім, як почало підростати орля, у гнізді знайдено декілька шматків шерсти.

30-го червня гніздо сфотографовано і орля окільчено кільцем. — Ornitholog. Komitet, Moscou, серія „А“ № 710.

11-го липня орля ще сиділо разом з орлом на віддалені 60-70 метрів від гнізда, але вже 12-го липня його не можна було знайти, — воно кудись пішло далеко від гнізда і залізло в траву. Після цього його вже не бачили.

З 7-го червня і до половини липня, доки орля на пішло у степ, гніздо охороняв сторож.

Гніздо № 14. Квартал № 279. На південний схід від репера № 17/2. На віддалені двома кілометрів від сарая Беккіра на схід.

Гніздо знайдено 20-25-го травня, з 2 маленькими пуховими безпомічними пташенятами, віком 5-6 днів.

Гніздо побудовано на землі, на південному схилі байбаковини, серед густої трави. Побудовано його примітивно, видко навіть землю. Матеріал звичайний: сучки, ганчірки, шерсть, два круги коров'яку, чотири кістки.

30-го червня орлят окільчено кільцями—Ornitholog. Komitet, Moscou № 708 і 709, серія „А“, і сфотографовано.

9-го липня одно орлятко знайшли на віддалені 60-70 кроків від гнізда, зі старим орлом. Друге орлятко сиділо ще в гнізді. 12-го липня вони були обоє разом.

Пішли в степ на кінець липня місяця.

Орли з кільцем № 708 знайдено через декілька день, зі зламанною лапою, виснажене від голоду. Шкірка його в Зоологічному Відділі.

Хибні гнізда

Гніздо № 1. Квартал № 149. Це гніздо побудовано в зоологічному паркові на одному з групи кількох (5-6) дерев, що ростуть близько один від одного в кінці зоопарку, в луговій його частині (заливної на весні). Побудовано гніздо літом у час, для гніздування вже пізній. Яєць в ньому звичайно не було. Гніздо це зберіглося і на 1928 рік майже ціле. Зроблено його міцно, добре, але не закінчено.

Гніздо № 2. Побудовано його на міцному гнучкому дереві-кущу тамарикса, що росте на в'язу „Ставка“, недалеко від хлібного гнізда № 1, 1926 року.

Побудовано гніздо тільки з товстих сучків і ніякого іншого матеріалу в ньому немає.

Складено його на кінець червня. Уся побудова має легкий характер і взимку 1927/28 р. його зруйновано й розсипано по землі.

Гніздо № 3. Квартал № 82. Його побудовано в „Кролях“, на невеличкому дереві, метрів три заввишки, а гніздо покладено на височині двох метрів.

Це дерево зростає в групі дерев та кущів. Можливо, що це гніздо орел побудував для себе (цеб-то в кінці травня місяця), але й до цього часу (28-го вересня) воно ціле.

Крім цих гнізд побудованих орлами, я збудував ще декілька штучних гнізд.

Штучні гнізда

Гніздо № 1. Квартал № 173. Гніздо це складено на заповідній Фальц-Файнівській ділянці 26-го березня.

Матеріал: стебла, сучки, ганчір'я, шерсть, курай, шкіра. Гніздо розташовано на схилі байбаковини ближче до високої торішньої трави. Орли його не зайняли, але сиділи в гнізді не один раз. Одного орла бачив я разів чотири в цьому гнізді. Матеріал справляв таке враження, ніби його перекладалося з місця на місце.

Гніздо № 2. Квартал № 207. Побудовано його на заповідній східній ділянці, 28-го березня. Матеріал такий самий, як і в штучному гнізді № 1.

5-го травня в цьому гнізді виявлено орлине яйце. Ніяких змін це гніздо від орлиці, що поклала яйце, не зазнало. Та взагалі, все воно було трошки прибито і навколо забруднено. Очевидячки орли,

орли або декілька, сідали на нього, і якась самиця випадково знесла яйце. А що це було саме так, видно з того що будь-яких орлів підчас знаходження яйця в гнізді не помічалось.

Яйце було холодне, і через декілька днів його, мабуть, забрав або лис або хтось інший. На кінець літа матеріялу в гнізді майже не лишилося. Очевидно, його розтаскали орли собі на гнізда.

Гніздо № 3. Квартал № 183. Побудовано його також 28-го березня, тоб то того ж самого дня, що й штучне гніздо № 2. Матеріял на кінець весни хтось розтаскав. Можливо, що орли.

На гніздо орли, і навіть інші хижаки, сідали, бо знайдено навколо нього риганці як орлині і так, наприклад, і сови.

ГНІЗДА В 1928 РОЦІ

Справжні гнізда

Гніздо № 1. Квартал № 279. На південний захід від репера № 17/2. Гніздо побудовано на землі, якраз на старому гнізді № 14, 1927 року. Гніздо має вигляд ремонтваного. Дещо з матеріялу додано.

Знайдено гніздо 23-го квітня, з двома яйцями. 24-го квітня вже було троє яєць.

Самиця сиділа в гнізді безперервно з того часу, як його знайшли, аж до виводу орлят.

23-го травня в гнізді виявлено троє пухнатих маленьких безпоричних орлят. Особливо було мале одно з них, що мало такий вигляд, ніби воно щойно вилупилося.

4-го червня одно з пташенят, найменше, знайдено мертве, про що мене й повідомлено. 15-го червня всі троє орлят, під час мого об'їзду були живі, цілі й непошкоджені. Найменше орлятко було вже рухливе, жваве, дике і сердите. Увесь час воно прибирало бойовничі пози. Таким його разом з іншими орлятами сфотографовано.

У гнізді знайдено два свіжих ховрахи. Орлят окільчено 10-го липня (на лівій нозі) кільцями — Ornitholog. Komitet Moscou №№ 711, 712, 713. Див. мал. № 4.

Недалеко від них лежали свіжі рештки зайця, без голови. 12-го липня, тоб-то через день після окільчування, орлят уже не помічали, — вони пішли в степ.

Гніздо № 2. Квартал № 259. На північний схід від репера № 20/2. Гніздо було у східній заповідній ділянці. Побудовано його на землі, в густій траві.

Знайдено 15-го травня з двома яйцями. Розмір яєць :

1. Завширшки — 5,43 см.; завдовжки — 6,75 см.

2. " " — 5,48 " " — 6,41 "

Матеріял у гнізді звичайний. Будь-яких особливих речей між матеріялом не знайдено.

4-го червня гніздо виявлено зруйнованим, яйця пропали, а гніздо (матеріял) лишилося ціле.

Гніздо № 3. Квартал № 162. На північний захід від репера № 18/6. Гніздо побудовано на землі, на ділянці, де колись стояв стіг сена, бо рослинність біля цього гнізда трошки різниться від довколишнього степу.

Кроків в двох-трьох починається особливо густа трава.

Гніздо знайдено 19-го квітня з 3-ма яйцями. 19-го травня в ньому вивелось двоє орлят. 3-го яйця не виявлено. 15-червня у орлят вже помічалось на плечах, спині та крилах пір'я, в вигляді невеличких плям.

Тут таки, біля гнізда, лежало чотири свіжих ховрахи. Усе гніздо вкрито розтоптаними риганцями. 30-го червня орлят ще бачили біля гнізда, але першого липня вони пішли в степ і їх не окільчено (див. малюнок № 5).

Це гніздо побудовано примітивно. Матеріялу і тут, як завжди, було дуже мало.

Гніздо № 4. Квартал № 183. На південний схід від репера № 17. В тому ж північно-західньому куті східньої заповідної ділянки, на віддаленні біля одного кілометра на південний захід від попереднього гнізда (№ 3).

Знайдено гніздо 10-го травня, з трьома яйцями. Розмір їх :

1. Завширшки — 5,2 см.; завдовжки — 6,85 см.

2. " " 5,13 " " " 7,37 "

3. " " 4,9 " " " 7,54 "

Усі яйця дуже витягнені. Гніздо вражало своєю гарною будовою. Побудовано його на землі, серед густої трави. Матеріялу витрачено багато. Увесь вигляд гнізда показував, що воно не лежить лотком (серединою) на землі, а навіть має впродовж землі під гніздом про-світи. Усе гніздо ніби то обережно покладене на землю, на низеньких ніжках. Середину гнізда викладено і побудовано з шерсти, і вона має вигляд перевернутої повстяної шапки. Спочатку покладено сухі, товсті сучки, завгрубшки в півтора пальці, потім покладено сучки й галузки тонші, зі стеблами трави. Далі, покладено великий шмат товстого, старого канату. Це гніздо зі всіх гнізд, які досліджувалося, було найакуратніше і найтепліше. На 15-е червня орлята зовсім утоптали гніздо. На 12-е липня і трава навколо гнізда теж була втоптана, пороблено якісь доріжки. Тут же лежав ховрах без голови. 29-го травня вилупилося перше орля. 30-го травня вилупилося друге. Коли саме вилупилося третє — невідомо. 15-го червня гніздо сфотографовано. 10-го липня орлят окільчено :

1. № 744, серія „А“ Ornitholog. Komitet, Moscou

2. № 715, " " " " " "

3. № 716, " " " " " " (наймолодший, з остан-

ками пуху.

23-го липня орлят ледве знайшли в степу. Але того-ж дня пізніше вони знову пішли в степ і їх більше не здибали.

Гніздо № 5. Квартал № 234. На південний схід від репера № 19/4. У центрі східньої заповідної ділянки. Побудовано гніздо на землі, серед густої трави. Матеріял звичайний, але між ним два шматки чорної суконної ганчірки і два крути сухого коров'яку.

Знайдено гніздо 10-го квітня з двома яйцями. 2-го травня в гнізді виявлено лише одне яйце. Розмір яйця: уширш — 7,08 см.; удовш — 5,78 см. Незабаром пропало й воно. До другого травня орлиця сиділа в гнізді.

Гніздо № 6. Квартал № 246. На південний схід від репера № 8/3. На західній заповідній ділянці. Побудовано його на землі, де колись стояв стог сіна або щось інше.

Тут росте висока трава з твердими стеблами. Найдено гніздо 31-го травня з двома пухнатими пташенятами, вже не аби якого розміру. 11-го червня я їх відвідав і бачив дуже рухливими, вони лазили по гнізду і від гнізда кроків за два-три.

При моєму наближенні самка злетіла з гнізда на 50 кроків і довго кружляла над орлятами, потім, після мого відходу від гнізда, кружляючи і поступово знижаючись, сіла прямо на гніздо. На гнізді лежало три ховрахи: один до половини з'їдений, з голови.

23-го липня орлята ще держалися гнізда. Гніздо під час косовиці лишилося серед невикоршеної ділянки (40-50 кв. метр.).

Орлята спочатку були тут, але потім почали тікати по скошеному, до стогів сіна, ховаючись від сонця.

10-го липня орлят окільчено кільцями № 117 (старший) та № 718 (молодший), серії „А“ Ornitholog. Komitet, Moscou.

(Див. малюнки № 2 та 3).

Гніздо № 7. Квартал 172. Збудовано гніздо на сосні, серед степової частини (на схід) ботанічного парку, де стоять рідкі сосни поодинокі і купками. Гніздо збудовано на одній із сосен у групі, що витягнулась від кущів до сітки по середині невеличкої балки. Сосна невисока, з широким верхом, заввишки 4-5 метрів.

Починаючи з середини квітня, орли ввесь час були в цій частині садка, сідали на дерева і кружляли над районом саду.

24-го квітня я помітив гніздо на сосні. З гнізда стирчала синя бумага і бура брудна ганчірка.

13-го червня в гнізді було двоє яєць і одно пухнате орля, віком 2-3 тижні. Орля вже було чимале, і чекати на інших пташенят не було рації, а тому я яйця взяв, і дійсно виявилось, що одне — бовтун, а друге — зіпсоване, але з невеличким пташеням.

Розміри яєць:

1. Завширшки — 5,18 см.; завдовжки — 6,37 см.

2. „ „ — 5,45 „ „ — 6,78 „

Цікаво, що більше ніхто цього гнізда не помітив, навіть ті, що бачили там орлів, як вони літали.

Орля окільчено кільцем № 719, серія „А“ Ornitholog. Komitet Moscou.

20-го липня орля знайдено під деревом, у затишку. Мій намір зловити його, щоб окільчити, спочатку видавався майже нездійсненим, бо орля добре літало і проти вітра здіймалося добре, але коли його погналі за вітром, то воно спустилося в кущі, де й було його зловлено.

Ніч воно прожило у мене в кабінеті, прив'язане до ніжки письмового столу, м'якою, довгою, вузькою ганчіркою. Воно з'їло ховраха, а з рук узяло мертвого горобця. Після їжі почувало себе найвільніше. Того ж таки дня його окільчено і випущено в садок, де його можна було бачити ще довго після того.

Гніздо № 8. Квартал № 86. На північний схід від репера 13/9. Приблизно між сараями Тишковим і Орловим.

Гніздо знайдено 1-го червня з одним яйцем під час косовиці. Побудовано його на землі. Гніздо залишило на невеличкій, некоршеної ділянці. Але 19-го червня, цеб то через чотири дні, хтось забрав яйце. Матеріалу мало, побудовано погано. Навколо — рідка трава, невисока, до півтора метра.

(Див. малюнок № 1.)

Гніздо № 9. Квартал № 262. Розташоване між сараями Могильним і Дорнбурзьким Гесовим. На північ, недалеко від шляху з Чапелі до Дорнбурга, на землі Дорнбурга.

Гніздо знайшов 9-го червня Дорнбурзький об'їздчик Свиначенко. У гнізді виявлено одне яйце. Незабаром його зруйновано.

Гніздо № 10. Квартал № 275. На північний схід від репера № 12-1. На північ від колодязя Бугор.

Гніздо знайдено 4-го червня з малим пуховим орлем, що недавно вилупилося. Гніздо побудовано на землі, серед невеликої плями з трошки вищою рослинністю, ніж на довколишньому степу.

15-го червня, під час мого відвідування, орля знайдено убитою; на гнізді сиділа орлиця. Мертве орля було зовсім ще свіже, і на спині, біля хвоста, та правої ноги, мало дві рани з синяками.

Орля взято до зоологічного відділу. Матеріал гнізда звичайний, тільки тут чомусь виявлено аж 5 сухих кругів коров'яку до 20-ти сант. діаметром, дуже важких.

Гніздо № 11. Квартал № 253. На північний захід від репера № 15/2. На віддаленні одного кілометра на північ від сарая Беккіра на схід від шляху, Беккір-Орлов.

Знайшов гніздо 23-го квітня об'їздин дозореш. Побудовано гніздо на землі; проте, 27-го квітня, гніздо пропало. Яйця — їх було двоє — забрано, матеріал розтаскано.

Хибні гнізда

Гніздо № 1. Тільки одно. Гніздо побудовано в зоопарку, серед степової ділянки, на одному з дерев, що стоять біля водопою. Гніздо почато будовою ще в квітні, в середині. Але потім орли кинули будову і з'явилися знову тільки на кінець червня добудовувати. Чи була це та сама пара — невідомо. Можливо, що й та, але повернулася вона мабуть після того, як загубила гніздо на степу, де вона побудувала друге, після початку будови в зоопарку. Дерево метрів 6 заввишки. Гніздо заввишки лежить 3-4 метри. Орли довго відвідували це гніздо, але яєць не було.

Отже за 1926-1928 роки всього зареєстровано справжніх гнізд — 30.

I. 3 них

1. 24 гнізда з 51 яйцем, в числі яких і гніздо з двома яйцями, бовтунами і одним орлям.

Гнізда 1926 року — №№ 1, 2, 3, 4, 5

" 1927 " — №№ 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12.

" 1928 " — №№ 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11.

2. Чотири гнізда з 7 орлятами. (Гнізда 1927 року — № 13, 14; 1928 року № 6, 10, 3)

3. Два гнізда зруйновано раніше, ніж пощастило їх побачити (але, що там були яйця, або орлята, цьому немає сумніву.) (Гнізда 1927 року — № 2, 6.)

З перших 24-х гнізд, тільки в 3-х гніздах пощастило спостерігати приблизно час кладки яєць:

У гнізді № 1 — 1926 р.: друге яйце знесено 23-го або 24-го квітня.

У гнізді № 1 — 1927 р.: третє яйце знесено 8-го або 9-го квітня.

У гнізді № 1 — 1928 року: третє яйце знесено 23-го або 24-го квітня.

З 51-го яйця цих 24-х гнізд:

1. Вилупилось 15 орлят: в п'яти гніздах з 14-тю яйцями. (1926 р. № 4 і 5, 1928 р. №№ 1, 2, 3, 4, 7.) яйцями.

2. Зникло невідомо куди 30 яєць.

3. Попало в зоологічний відділ 5 яєць: (з гнізд 1927 року — № 4 і 5 і 1928 р. — № 7).

II. Отже в 30 гніздах вилупилося:

1. 7 орлят до знаходження гнізда

2. 15 орлят після знаходження гнізда.

III. Доля орлят така:

1. 17 орлят виростило і полетіло (гнізда: 1926 р. — № 4; 1927 р. — № 13, 14, 1928 р. — №№ 1, 3, 4, 6. — 7.)

2. Четверо орлят забрано (з гнізд 1926 р. — № 5; 1927 р. — № 13.)

3. Одно орля, що його хтось убив, забрано в зоологічний відділ (з гнізда 1928 р. — № 10.)

4. З 17-ти орлят окільчено 14 (№№ колаць: 99, 100, 700, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 115, 716, 717, 718 і 719) —

IV. Із 30 зареєстрованих гнізд:

1. зруйновано 24 гнізда (гнізда 1926 р. — №№ 1, 2, 3, і 5, гнізда 1927 р. №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, і 13; 1928 р. — №№ 2, 3, 5, 8, 9, 10, і 11.)

2. Лишилося цілими і непошкодженими 6 гнізд. (Гнізда 1926 р. — № 4; 1927 р. — № 14 і 1928 р. №№ 1, 4, 6 і 7.)

V. З них потерпіло 24 гнізда:

1. Зовсім припинило життя 22 гнізда. (Гнізда 1926 р. №№ 1, 2, 3 і 5; 1927 р. — №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 і 12; (1928 року — №№ 2, 5, 8, 9, 10 і 11).)

2. Частково потерпіло двоє гнізд. (1927 року з двох орлят забрано одного в гнізді № 12 і 1928 р.; з 3-х яєць пропало невідомо куди одно в гнізді № 3.)

VI. З 22-х гнізд, що потерпіли:

1. У 7-ми гніздах — саме гніздо, цеб-то матеріал лишився цілим (в гнізді 1927 р. №№ 1, 5, 8; 1928 р. — №№ 2, 5, 8, 10).

1. У 15-ти гніздах постраждав і матеріал: (в гніздах 1926 року — №№ 1, 2, 3, 5; 1927 р. — №№ 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11 і 12; 1928 року № 9 і 11).

VII. 6-ть гнізд не потерпіло зовсім і двоє потерпіло частково, тоб-то у 8-ми гніздах матеріал зберігся і після виходу птенців у степ.

VIII. Характер зруйнування у 24-х гніздах такий:

1. Пастухи зруйнували 4 гнізда. (1926 р. № 1; 1927 р. № 3, 4, 10).

2. Робітники під час ремонту та возовиці соломи стогів зруйнували 5 гнізд (1926 р. №№ 2, 3, 27 р. — №№ 6, 9 і 12).

3. Скинуто зі стогів: двоє гнізд (1926 р. № 5 1927 р. — № 2).

4. Учні місцевої семирічки зруйнували одно гніздо (1927 р. № 7).

5. Робітники заповідника, що їхали повз гніздо, — зруйнували одно гніздо (1927 р. № 5.)

6. Зруйновано одно гніздо під час крадіжки сіна (1927 р. № 7).

7. Косарі зруйнували троє гнізд (1927 р. № 11; 1928 р. № 8, 10).

8. Невідома людина — одно гніздо (1928 р. № 11).

9. Невідомо хто й коли зруйнував — 6 гнізд (1927 №№ 8 і 13; 1928 р. №№ 2, 3, 5 і 9 — можливо, що зруйнувала людина або якийсь хижак).

Примітка: Одно орля з гнізда № 14 з кільцем № 708 через декілька днів після виходу його з гнізда знайдено виснаженим, зі зламаною ногою. Шкірка його в зоологічному відділі.

Поданий вище матеріал, очевидячки неповний і випадковий; але до певної міри він дав всеж таки можливість намалювати хоч-би й схематично життя степового орла протягом тих 5-ти-6-ти місяців, якими він перебуває в Чапельському степу, прилітаючи сюди виводити дітей.

* * *

Надходить середина березня; землю сильніше нагрівається; подекуди з'являються вже ніжні, соковиті, хоч невеличкі стебла степової травки: виповзають комахи на поверхню землі, і теплими днями та вечорами намагаються літати.

Цього часу виповзають зі своїх нир і перші ховрахи, що - далі їх виповзає чим раз більше. Якщо на дворі холодна погода, то вихід ховрахів затримується на два-три тижні. Та ось уже майже половина їх виповзла з нир і гріється проти сонця, посвистуючи в різних місцях степу.

Подивіться цього часу на небо. Там у височині рухається довговаста пляма, майже крапка. Рухається, спіралью спускається до низу, повільно збільшуючись розміром.

Усе нижче й нижче спускається вона, і раптом, скоротившись розміром, обернувшись в кружечок, каменем падає вниз на нещасного ховраха, хапає його своїми міцними хижими пазурями; розкриває свої крила біля самої землі перед моментом схоплення і складає їх зараз же після того, як зловить нещасного ховраха.

Це орел степовий схопив ховраха. Немає боротьби. Будь-яких найвих рухів орел не зробив — все так просто, чітко — схопив і спокійно сидить, оглядаючись навкруги.

У ховраха від перших же обійм орлиних пазурів життя зразу завмирає, і тільки раптові судорожні заглитування повітря та кров на губах, показують, що хвилини його життя вже перелічено.

Ховраха надто тяжко, майже неможливо уникнути орлиних пазурів. Коли він перебуває біля норки, він ще може хутко втікти до неї, але, коли він одбіг за їжею на будь-яке віддалення і орел звернув на нього свою увагу, йому немає порятунку.

Коли орел каменем падає на ховраха, маючи майже зовсім складені крила, ховрахові надто важко побачити орлиний рух, подібно до того, як ми не можемо іноді помітити наближення потягу, коли останній рухається прямо на нас. Тільки збільшення абрису паротягу вказує нам на наближення потягу до нас.

Вигляд орла, при майже складених крилах, в проєкції поля зору ховраха дуже незначний спочатку; коли ж шум руху і збільшений вигляд орла схвилює ховраха, то тікати вже пізно, він загинув...

Правда, іноді орел степовий ловить і зайців, але, очевидно, вся його флегматична спокійна організація пристосована, хоч і до живої і свіжої їжі, та проте такої, яку легко добувати, якої є досить, яка не потребує особливих зусиль і боротьби підчас ловів.

Першими днями після прильоту орли літають по всьому степу, але головне, тримаються біля збоїв, випасів худоби, де ховрахів більше, ніж по інших місцях степу. Не важко надібати в цей час орла степового на стогові, біля сараїв, і він навіть підпускає дуже близько до себе підводи, що їдуть повз нього.

Особливо неполохливі молоді орли, які добродушно дивляться на тих, що їдуть повз них. Разів зо два доводилось мені бачити на лапах цих молодих орлів блискучі алюмінієві кільця що я одіг на них торік.

Іноді такий орел лягає на стогові груддю, а то й шиєю, розгортає свої крила і вигрівається проти весняного сонечка. Вже днів через 5-6 після спостережень перших орлів, що прилетіли, можна надібати орла, який несе в лапах велику, завдовжки 1-1½ метри, криву гілку, сук, патик. Це він починає будувати гніздо. Дрібніші галузки, стебла, шерсть, ганчір'я і т. і. орел частіше несе в дзьобові, але іноді змінює дзьоб на лапи і навпаки. Довге ломаччя орел намагається тримати вздовж тіла, щоб воно не перешкоджало летіти. Сучки частенько вириваються і падають долу. Та орел робить декілька кругів, зігзагів, плавно спускається на землю і знову підіймає сук в повітря, але завжди посидівши хвилин з десять коло нього.

Тільки побачивши поблизу людину, орел лишає свою ношу лежати на землі.

Підлетівши до гнізда, орел сідає прямо на нього, підходить до середини і кладе матеріял з дзьобу; якщож несе матеріял в лапах, то, сідаючи, просто випускає його з лап. Іноді сідає не випускаючи ноші з лап. Тут він ніби-то перекладає добутий матеріял два-три рази з місця на місце. Приносячи тонший матеріял, орел обкладає ним навколо себе присідаючи що-разу на середину гнізда. При цьому він все це робить якось незграбно, товчється на місці, то підіймаючи, то схиляючи долу свою голову, або під себе, нібито заглядаючи собі під ноги.

Як орел викладає м'яку середину гнізда, сказати не можу. Цього 1928 року одно з гнізд (№ 4) було побудовано надто добре. Особливо добре викладено лоток гнізда, його середина. На лоток використано багато шерсти та ганчірок. Гніздо за своєю формою скидалося на гніздо ворони сірої, але далеко більше за нього.

Думаю, що його збудовано за тими ж прийомами, як будує і гава, щоб-то, орел сідав на черево в середину гнізда і обкладав гніздо шерстю навколо себе обертаючись в гнізді.

Скільки часу будує орел своє гніздо, поки що не пощастило вяснити. І як взагалі він тримає себе підчас будівлі лотка (середини) та взагалі всього гнізда, чи будують обидва орли — самка й самиця — все це потребує довгого часу спостережень і сприятливіших умов.

Квітень місяць — це час, коли будуються гнізда і несуться яйця.

Кінець квітня місяця і травень — час висиджування пташенят. Нарешті, з середини травня і до середини червня можна вже чекати на з'явлення молодих орлят. Скільки-б у гнізді не було яєць — одно-два або й три — завжди на такому гнізді можна побачити орлицю, яка спокійно сидить.

Висиджування яєць орлиця починає з того дня, коли вона знесла перше яйце.

Чи сидить на яйцях тільки орлиця, чи їй допомагає висиджувати і орел-самець, сказати не може, але деякі факти говорять за те, що висиджує яйця тільки орлиця.

Який час триває висиджування яєць — питання поки що не розв'язане; деякі дані, наведені вище, говорять, що висиджування триває приблизно 30 днів (гніздо № 1, 1928 р.), проте, певних спостережень немає. Орлята першими днями після вилуплення дуже безпомічні. Лежать вони на череві, витягнувши голову вдовж гнізда і ледве підіймають її тоді, як їх годує орлиця. Вона весь час сидить на них доки вони безпомічні.

Спочатку їжу пташенятам і орлиці приносить сам орел. Самиця весь час охороняє орлят від спеки та від холоду, бо температура протягом доби коливається в степу досить сильно. Орлиця не сидить на орлятах тільки надвечір, а також тоді, коли вони вже досить підросли.

Спека дуже турбує орлят і вони намагаються сховатися від неї у високу траву. Така ділянки трави біля гнізда має вигляд садка в доріжжками. Досить довгий час орлят охороняє орлиця від спеки, навіть і тоді, коли вони майже зовсім обростуть пір'ям. Коло пташенят можна знайти розкиданих по гнізду принесених ховрахів. Я знаходив їх до 6-ти штук. Частенько можна знайти ховраха з від'їденою головою. Очевидячки, орли починають їсти ховраха з голови.

Гніздо, вже підчас висиджування яєць, якби добре його не збудовано, поступово все ущільнюється. Але як тільки птенці починають по ньому лазити — воно остаточно губить свій вигляд гнізда і поглибленням і обертається в невеличкий точок, обкладений лотаччям та іншим матеріалом. До того-ж, частина матеріялу якось розсовується, і пташенята частенько сидять навіть на землі. Іноді це дно гнізда, вірніше — земля під гніздом, буває забруднене розтопаними риганцями, які з першу навіть і не розбереш — так їх розтопано і роздроблено.

Увесь час росту пташенят у гнізді, орли, здається, підносять новий матеріял, частину ж старого, очевидно, розкидують. Розв'язання цього питання — справа майбутнього.

Увесь час перебування орлят у гнізді та й де який час після виходу їх з гнізда пішки у степ, вони дістають від старих орлів, як і орлятам, ховрахів.

Що-правда, іноді надбували біля гнізд і розірваних зайців, але не в гнізді, а за два-три метри від нього. Мені здається, що зайців орли їдять іноді сами, а орлятам дають тільки ховрахів. Два

рази я знайшов у гнізді по лисинці, ці гнізда були в яйцями. Тільки один раз я спостерігав, що орли (уже льотне) їло пацюка (*Eriopus porvegicus* Erxl). Це орли сиділо недалеко від ботанічного парку на Фальц-Файнштейнській заповідній ділянці, разом зі старими орлами. Коли їх сполохали, то вони лишили на землі пацюка, що його, очевидно, спіймав старий оред біля селища Аскалія-Нова і приніс сюди орлам на їжу.

Орля вже гарно літало, але ще діставало їжу від батьків.

Пташенята і пухнаті, і вже вкриті пір'ям, і навіть ті, що почали літати хоч трошки, завжди при наближенні людини лягають на землю, притулюючись щільно до неї; отже, коли трава заввишки хоч 20 сантиметрів — їх уже важко знаходити. Коли ж трава висока, то їх навіть важко помітити, хоч і знаєш напевно, що вони десь тут. Якщо орли знайдеш у траві і хочеш його підняти, то воно притулюється щільно до землі, витягує шию, розкриває (правда не завжди) рота і цілком скоряється своїй долі. Його лапи, крила і трошки голова висять долу, і якби не розкриті живі вирази очі, то можна б подумати, що воно коли не подошло, то швидко помре. Одно таке орля, що „здихало, очевидно під браку води“ (його намагалися напоїти водою), — привезли зі ступу мені на квартиру. Тут в кабінеті воно зразу як слід сіло і зараз же з'їло — проковтнуло цілого горобця і половину ховраха. Через добу його знову підвезли в степ до гнізда — (був з кільцем № 714).

Якщо такому орляті підняти трошки груди, спробувати посадити його як слід, воно сидить смирно й довго, сумне, жалібно на вигляд.

Але коли починаєш на нього близько махати шапкою, або хусточкою, то деякі з них стаюватимуться у волюничу позу сідають на хвіст і п'ятки, трошки відкидуються назад, розкривають рота і мають дуже грізний вигляд. Іноді намагаються сховити дзьобом річ, що нею його турбують. Але нарешті увесь цей грізний вигляд тільки позірний. Жодного разу ці одне орля не намагалося мене вкусити.

Липень місяць — це час, коли орлята лишають зовсім гнізда і йдуть пішки в степ, далі від гнізда, не уміючи ще літати, і більше в гніздо не повертаються.

Сховати їх від сонця старі орли вже не можуть, — вони надто великі, сонце їх пече, та крім цього — їх добре видно в утоптаній траві навколо гнізда.

Тому вони й розходяться в різні сторони, одно від одного.

Коли старий оред сидів в ступу до якогось з них з їжою, або просто посидіти біля орляти, то інші орлята з того ж гнізда починають підходити до нього і тоді можна побачити дих і навіть трьох орлят недалеко одно від одного. Мені не пощастило простежити, чи збираються сами орлята докупки, хоча б на ніч.

Орлята, після того, як почнуть добре літати, деякий час ще дістають їжу від старих орлів, літають за ними, підсаджуються до них, але вже й самі дещо підловлюють.

Зразків їжи льотних орлів у мене не було, але всі риганці степових орлів, що їх знаходив я на бийбаковинах, могилах, біля кам'яних баб, — усі цілком складалися з шерсти і кісток ховраків.

1928 року орли, і старі і молоді, лишалися в ступу майже до середини жовтня, бо й ховрахи до цього часу не злязали в пори спати на зиму. Мені чимало разів доводилося бачити, як молоді орлята кидалися зверху, не дуже високо, на ховраків і ловили їх. Але робилося це дуже не зручно, хоч за своїм темпераментом молодь і не була такою флегматичною.

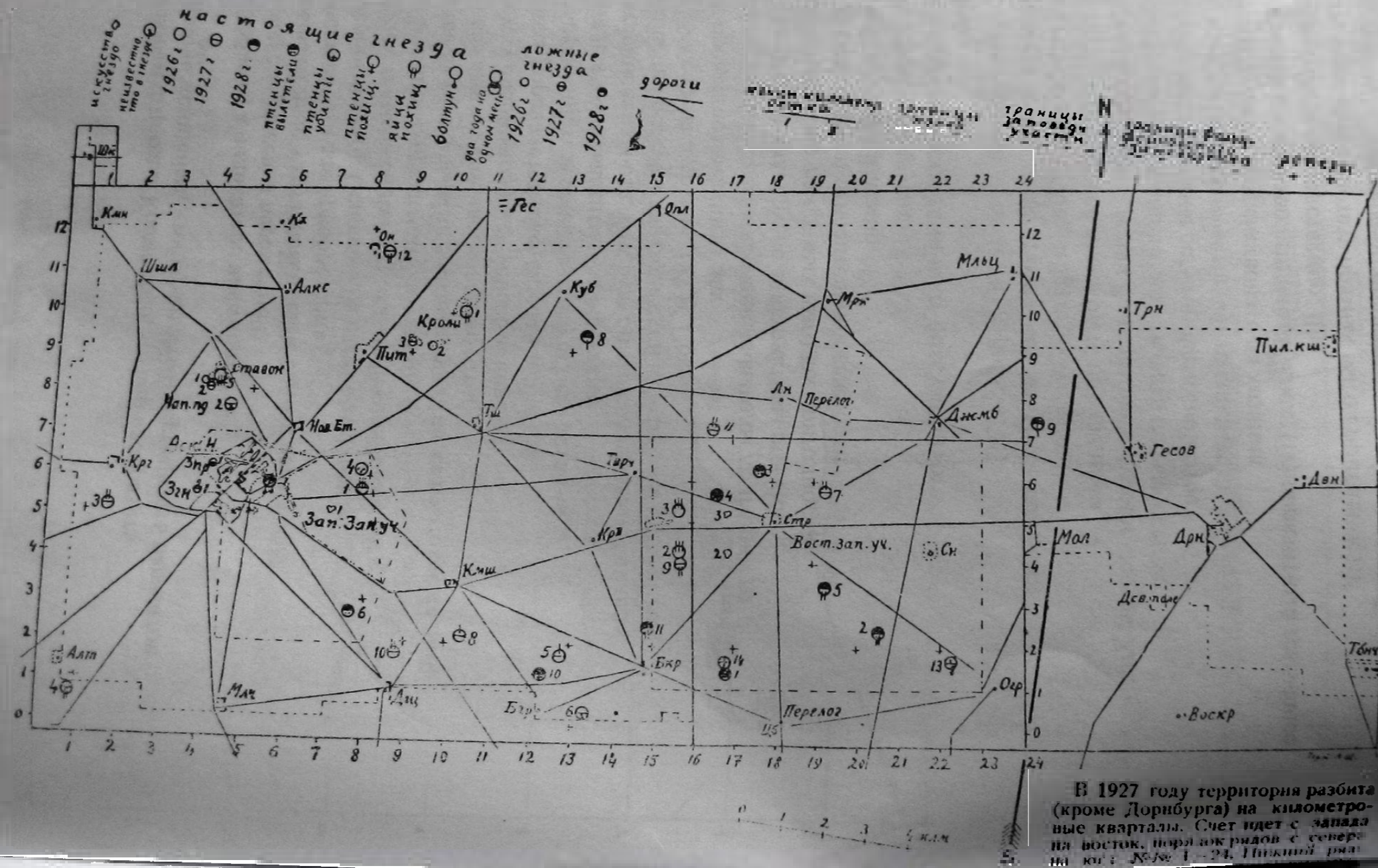
Поданий вище короткий схематичний нарис життя степового орла показує також, у якому напрямку мусить іти вивчення цього орла.

Закінчуючи висловлюю щиро подяку Генріхові Івановичу Рибергеру за його люб'язну допомогу мені фотографуванням гнізд.

Щиро дякувати також мушу об'їздного (єдиного на 33 тис. гект.), Ковтуна Луку, що знайшов для мене декілька орлиних гнізд, завжди оберігав їх і постійно доводив до мого відому про небезпеки, що загрожували деяким гніздам. Усі гнізда, розташовані на східній і заповідній ділянці, що зберіглися аж до відходу орлят у степ, зобов'язані енергії та турботам цього сумлінного, енергійного, чесного, знаючого і відданного своєму ділу працівника.

Вважаю за свій обов'язок висловити подяку й завідателю зоопарка заповідника, „Чаплі“ Б. К. Фортунатову, що завжди брав найгарячішу участь не тільки словом, але й ділом у справі збереження гнізд, а також дякую и Н. А. Шостенко, Н. В. Шарлеманю і гр. Голубничому за увагу до моєї роботи і моїх орлів.

Карта расположения гнезд орла-степняка (*Aquila piralensis orientalis* Cab.) на территории Заповедника „Чапли“ (быв. Аскания-Нова) за 1926, 1927 и 1928 г.г.

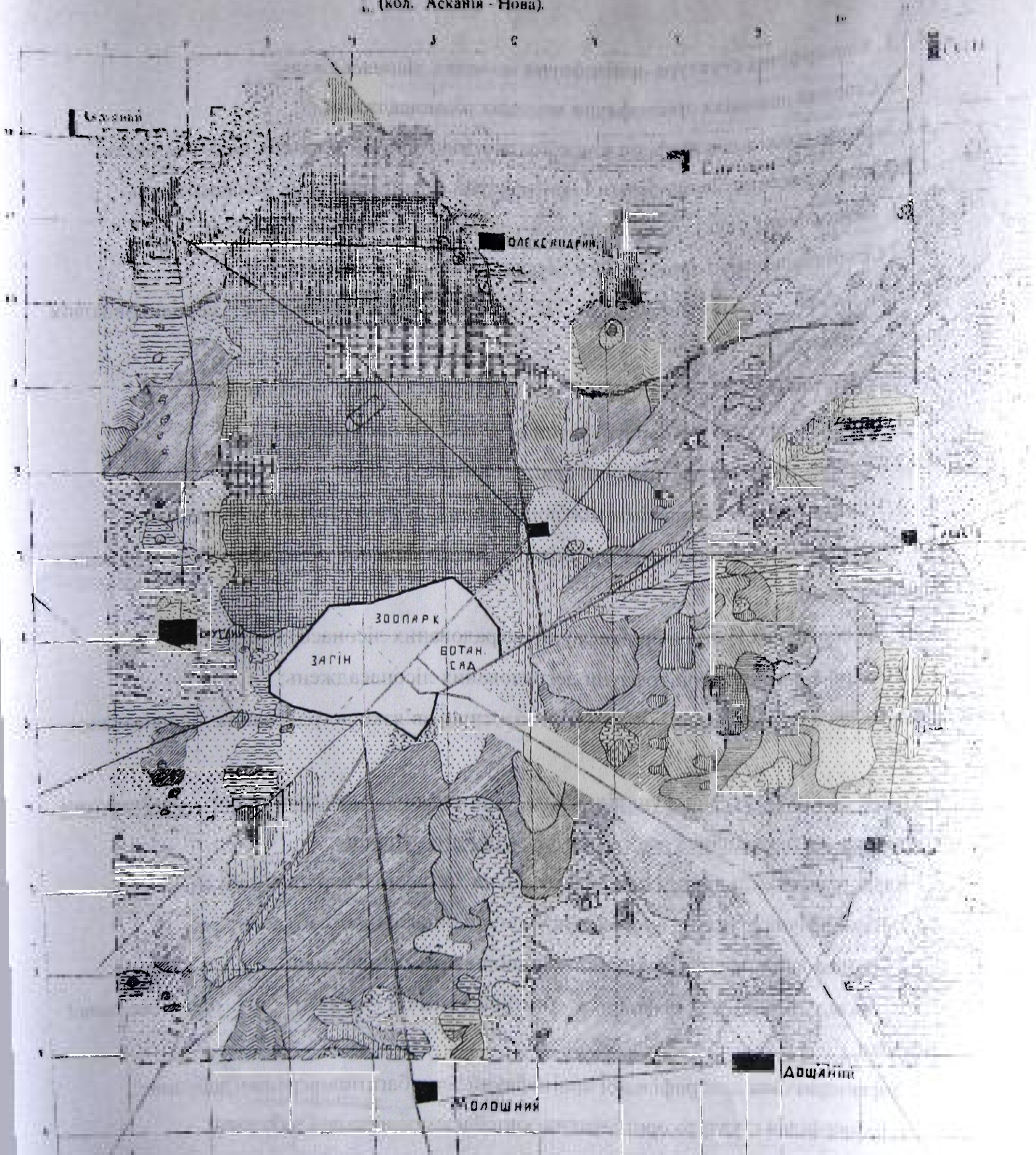

- Аскв.-Н. Аскания Нова
- Алкс. Александрия сарай
- Алт. Алтазия кол.
- Бгр. Бугор кол.
- Бкр. Бекир сарай (быв. сарай)
- Гес. Гесов сарай (их 2)
- Дри. Дорнбург. совхоз
- Дш. Дошаной сарай
- Джмб. Джембек сарай
- Дсв. поле. Опытное поле
- Двн. Двойной сарай
- Згн. Загон диких животных
- Зпр. Зоопарк — птичий
- Кмн. Каменный (быв. сарай)
- Кх. Каховский колод.
- Крг. Круглый сарай
- Кмш. Камыш сарай
- Мкрк. Меркеев сарай
- Мльц. Мальцев кол. (быв. сарай)
- Мол. Молочный сарай
- Мгл. Могильный сарая
- Нов.-Ет. Новый Этап сарай
- Он. Ониськин сарай
- Пил. кш. Пилип кошара
- Пит. Питомник
- Стр. Старый сарай
- Стр. Ет. Старый этап
- Тврч. Товарчийский кол.
- Трн. Таранів сарай
- Тбнч. Ташков сарай
- Чап. пд. Чапельск. пд.
- Шк. Шокарес сарай
- Шил. Шилы сарай
- Заповедный участок. Заповедный участок
- Воскр. Воскресенский сарай
- Цб. Цыбулькан б. сарай
- Крв. Кураева кошара
- Куб. Кубанька
- Лн. Ланой
- Сн. Сениной (быв. сарай)

В 1927 году территория разбита (кроме Дорнбурга) на километровые кварталы. Счет идет с запада на восток, по рядам с севера на юг №№ 1-24. Пунктир

ДЕРЖЗАПОВІДНИКА „ЧАЛІЛІ“

(кол. Асканія - Нова).

Група асоціацій з ковилою і тирсою (*Stipa ucrainica* P. Smirn., *Stipa Lessingiana* Tenet Rupr., *Stipa capillata* L.).
Die Gruppe der Assoziationen mit Pfriemengräsern (*Stipa capillata*, *Stipa ucrainica* P. Smirn., *Stipa Lessingiana* Tenet et Rupr.).

Група асоціацій з ромашником. (*Pyrethrum millefoliatum* Willd.).
Die Gruppe der Assoziationen mit *Pyrethrum millefoliatum* Willd.

Комплекс асоціацій ковилавих та ромашникових.
Die Gruppe des Assoziationskomplexes von Pflanzengräsern mit *Pyrethrum millefoliatum* Willd.

Група асоціацій степу з рясним розповсюдженням дніпрозубних.
Die Assoziationsgruppe der Steppen mit geknicktem Gelände.

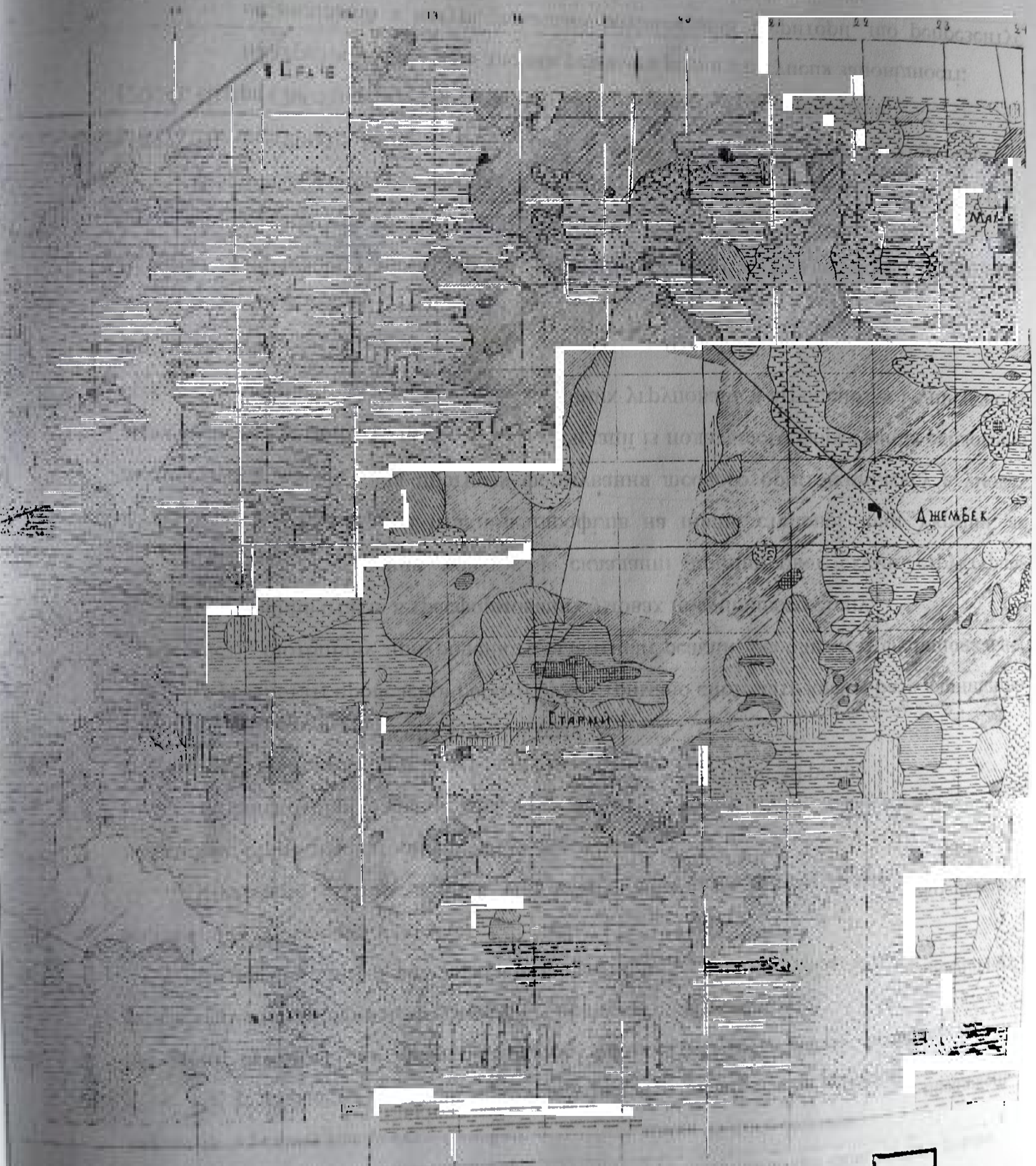
Група асоціацій подлі та подувалих ліщевих.
Die Gruppe der Assoziationen der Podl'ien.

Група асоціацій на солонцюватих ґрунтах.
Die Gruppe der Assoziationen auf solonchaltigem Boden.

Група асоціацій на солонцюватих ґрунтах.
Die Assoziationen auf solonchaltigem Boden.

KARTE DER VERBREITUNG DER PFLANZEN-ASSOZIATIONEN DER STEPPE DES STAATLICHEN STEPPEN-RESERVAT — „CZAPLI“

(ehem. Askania - Nowa).

Група асоціацій з *Artemisia trichomanes* Jacq.
 Die Gruppe der Assoziationen mit *Artemisia trichomanes* Jacq.

Група асоціацій з *Phlox* *Gerardiana* Jacq.
 Die Gruppe der Assoziationen mit *Phlox Gerardiana* Jacq.

Група асоціацій на збох та ру аеральна рослинність.
 Die Gruppe der Assoziationen mit zetreterener Vegetation und der aeralen Vegetation.

Група асоціацій з *Agropyrum tamosum* Richt.
 Die Gruppe der Assoziationen mit *Agropyrum tamosum* Richt.

Поля та перелом
 Die Felder und die Brachfelder.

Будини
 Die Gebäuden.